

Т. В. Новікова,

Чернівецький національний університет імені Ю. Федьковича, м. Чернівці

ЛЕКСИКО-ГРАМАТИЧНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ В ПЕРЕКЛАДІ П. АНАТОЛЬСЬКОГО ПОЕМИ «КАВКАЗ» Т. Г. ШЕВЧЕНКА

У статті розглянуто лексико-граматичні трансформації, використані П. Анатольським у перекладі поеми «Кавказ» Т. Шевченка. Серед лексичних перетворень спостерігаємо такі види трансформацій, як конкретизація, генералізація, антонімний переклад; серед граматичних – зміна порядку слів, змін підрядного зв'язку у словосполученнях, членування та об'єднання речень, додавання та опущення; серед лексико-граматичних – зміна граматичної форми однини на множини та зміна простого присудка в складений, які вплинули на зміст тексту.

Ключові слова: лексичні, граматичні та лексико-граматичні трансформації (перетворення, заміни), транслатема.

В статье рассмотрены лексико-грамматические трансформации, использованы П. Анатольским в переводе поэмы «Кавказ» Т. Шевченко. Среди лексических преобразований наблюдаем такие виды трансформаций, как конкретизация, генерализация, антонимический перевод; среди грамматических – изменение порядка слов, изменение подчинительной связи в словосочетаниях, членение и объединение предложений, добавление и опущение; среди лексико-грамматических – изменение грамматической формы единственного числа во множественное и изменение простого сказуемого в составное, что повлияло на содержание текста.

Ключевые слова: лексические, грамматические и лексико-грамматические (трансформации, преобразования) (замены), транслатема.

The lexico-grammatical transformations used P. Anatolski in translation of poem «Caucasus» T. Shevchenko are considered in the article. Among lexical transformations look after such types of transformations, as a specification, generalization, antonymous translation; among grammatical is a change of order of words, changes of additional connection in word-combinations, segmentation and association of sentences, addition and prolapsus; among lexico-grammatical is a change of grammatical form of singular in a great number and change of simple predicate in made, that influenced on maintenance of text.

Keywords: lexical, grammatical and lexico-grammatical transformation (replacements), translateme.

Переклад з однієї мови на іншу – це процес створення однією мовою будь-якого тексту (усного чи письмового), еквівалентного за змістом і способом мовного вираження вихідному тексту. Переклад у такому розумінні потребує поглибленого аналізу історичної епохи, культурних цінностей, співвідношень реалій, герменевтичного аналізу тексту. Перекладач фактично таку проблему самий вирішити не може. Власне, його завданням, на думку Ю. В. Рождественського, є точно передати стиль. Переклад у цьому розумінні є явищем соціальним, і якщо в культурі немає відповідника (він і створюється часто завдяки перекладу), то немає і власне перекладу як такого [5, с. 127].

Непростими для перекладу є віршовані форми, оскільки віршоване мовлення складніше організоване ритмічно порівняно з прозою. У ньому є не лише логічні паузи, але й акценти, паузи власне ритмічні. Так, О. М. Веселовський писав про те, що витoki поезії знаходяться в народному обряді. З самого початку поезія являла собою пісню, яку виконував хор та супроводжували музика й танці. Давньому народному мистецтву був властивий синкретизм, тобто нероздільність різних видів творчості. У народній пісні не лише слова й мелодію не можна було розділити, але й від'єднати пісню від танцю, обряду. Дослідник вважає, що поезія виникла в первісному, давньому синкретизмі видів мистецтв. У первісному синкретизмі О. М. Веселовський бачив поєднання не лише видів мистецтв, але й родів поезії [3, с. 225].

Отже, перекладач поетичних творів повинен сприймати текст як автор, щоб правильно перекласти його. Необхідно зберегти зміст і форму твору, а в поезії це: ритм, мелодія, зміст слів та словосполучень. Під час перекладу поезії також варто звертати увагу на словниковий склад зіставлюваних мов. Так, наприклад, український віршований рядок коротший, ніж російський, але може вмещувати більше понять та художніх образів, що впливає на ритм твору.

У своїй розвідці ми проаналізуємо мову перекладу поеми „Кавказ» Т. Г. Шевченка, яка є тематичним продовженням поеми „Сон» і присвячена щирому другові українського поета Якову де Бальмену. Сьогодні зафіксовано 73 переклади цієї поеми різними мовами [1]. Ми розглянемо лексико-граматичні трансформації, які використав у своєму перекладі П. Анатольський.

Як відомо, перетворення, за допомогою яких можна здійснити перехід від одиниць оригіналу до одиниць перекладу, називають *перекладацькими (міжмовними) трансформаціями (перетвореннями чи замінами)*. Оскільки перекладацькі трансформації здійснюються з мовними одиницями, що мають як план змісту, так і план вираження, вони мають формально-семантичний характер, перетворюючи як форму, так і значення вихідних одиниць.

Залежно від типу одиниць мови оригіналу, *перекладацькі трансформації* поділяють на *лексичні й граматичні*. Крім того, існують також комплексні *лексико-граматичні трансформації*, де перетворення належать одночасно до лексичних і граматичних одиниць оригіналу або є міжрівневими, тобто здійснюють перехід від лексичних одиниць до граматичних і навпаки [4, с. 140].

У поезії „Кавказ» складна структура, у кожній строфі різна кількість рядків, своя мелодика та своє ідейне наповнення. Перекладач П. Анатольський близько підійшов до оригіналу під час відтворення всіх її компози-

ційних та ідейно-естетичних аспектів. Для того, щоб оцінити переклад з погляду його адекватності й еквівалентності, потрібно проаналізувати перекладацькі трансформації, використані перекладачем.

У лексичних трансформаціях відбувається заміна окремих лексичних одиниць вихідної мови лексичними одиницями мови перекладу, які не є словниковими еквівалентами. Для прикладу візьмемо такий вислів: *З московської чаші московську отруту – Из царевой чаші царевой отравы*. П. Анатольський під час перекладу використав лексичну заміну *московська* → *царева*, тобто контекстуальний синонім, оскільки український письменник і мав на увазі чашу й отруту московського царя. Очевидно, що для російського реципієнта у зв'язку з історичними обставинами переклад *московской чаші* і *московской отравы* не був би зрозумілим так, як розуміють цей вислів українці. З об'єктивного погляду в науці такий переклад вважали б неточним, однак зважаючи на тісне культурно-історичне перебування обох народів та близькості родності їх мов, можемо говорити в цьому випадку як про точний та адекватний переклад.

Лексичних трансформацій зазнали й інші рядки поеми: *Ми віруєм Твоїй силі / І духу живому – Верим мы творящей силе / Господа-владыки*. Так, еквівалентною та адекватною є заміна лексеми *Твоїй* на *Господа-владыки*, яка абсолютно не впливає на зміст тексту, оскільки з оригіналу зрозуміло, що український письменник звертається до Бога. Лексико-семантичної видозміни зазнали й інші слова:

О друже мій добрий! друже незабутий!
Заплач з козаками дрібними сльозами / І мене
з неволі в степу виглядай.
Ти їх, друже, привітаєш, / Тихо прочитаєш... /
І могили, степи, море, / І мене згадаєш.

Друг мой незабвенный, истинный и правый!
Закрепи слезами дружбу с казаками, / Меня из не-
воли в степи поджидай.
И когда на них ты взглянешь / И читай их ста-
нешь, / Вновь курганы, степи, горы / И меня помянешь.

Такий переклад не є еквівалентним оригіналові, проте не суттєво впливає на зміст тексту. Лексико-семантичної заміни зазнали й інші слова, проте, на нашу думку, вони зазнали ще й зміни конотативного значення; у деяких випадках це дало змогу уникнути повторення: *Не вмирає душа наша, не вмирає воля – И душа не гибнет наша, не слабеет воля*.

Хоча, на нашу думку, можна було б перекласти й так: *И душа не гибнет наша, и не гибнет воля*, – аби зберегти лексичний варіант автора. Речення *Ми не погане, / Ми настояці християне* П. Анатольський переклав *Мы не турки – / Мы христиане*. Такий переклад є нееквівалентним, оскільки, «Словник української мови» в 11-и томах слово *турки* фіксує лише як, «народ, що становить основне населення Туреччини» [6, т. X, с. 327]. Однак для сучасного російського читача буде цілком зрозуміло, що автор мав на увазі не людей за національністю, а людей, що не сповідають християнської віри.

З подібним перекладом зустрічаємось й у інших місцях поеми: *Напоїть / Всіх імператорів би стало / З дітьми і внуками, втопить / В сльозах удов'їх – Напоить / Всех императоров бы стало. / Князей великих утопить / В слезах вдовиц*. Уважаємо, що цей відрізок перекладу досить суб'єктивний, оскільки перекладач увів у текст нового персонажа (князя, замість діти і внуки імператорів). Так само речення *Байстрюкові на придане, / Жінці на патинки – На жит'є сынкам побочным, / Жене на браслетки*. Архаїзм *патинки* у значенні, «туфлі без закаблуків у деяких східних народів» [6, т. IV, с. 93] був замінений перекладачем на *браслетки* у значенні, «браслетка – разг. маленький браслет» [2, с. 94]. Лексичної заміни можна було б уникнути, якщо застосувати транслітерацію чи транскрипцію з приміткою від автора перекладу, оскільки це слово є реалією й еквівалентного відповідника в російській мові воно не має. Ще одним прикладом може слугувати таке речення: *Ти їх, друже, привітаєш, / Тихо прочитаєш... / І могили, степи, море, / І мене згадаєш – И когда на них ты взглянешь / И читай их станешь, / Вновь курганы, степи, горы / И меня помянешь*. Можливо, перекладач керувався тематикою твору, тому зробив акцент на морі, однак цей переклад також є неадекватним. Такий переклад можна виправдати лише збереженням ритміки поетичного тексту.

Конкретизацію та генералізацію вбачаємо в таких прикладах:

Тільки дайте свої сині гори.
Кров добру, не чорну. Довелось запить.
Помоляться всі язики / Вовіки і віки
Байстрюкові на придане, / Жінці на патинки.
Заплач з козаками дрібними сльозами / І мене з
неволі в степу виглядай.
А поки що мої думи, / Моє люте горе / Сіятому,
– нехай ростуть / Та з вітром говорять.
Ми не гішпани; крий нас, Боже, / Щоб крадене
перекупать, / Як ті жиди. Ми по закону!..

Лишь отдайте родимые взгорья.
Столько честной крови. Довелось испить.
Будут славить все народы / Вовеки и веки.
На жит'є сынкам побочным, / Жене на браслетки.
Закрепи слезами дружбу с казаками, / Меня из не-
воли в степи поджидай.
А куда – мои думы, / Лютые невзгоды, / Буду
сеять я. Пусть крепнут / В споре с непогодой.
Мы не плантаторы! Не станем / Мы краденое
покупать, / Мы поступаем по закону!

В останньому реченні етнічна реалія *гішпани* перекладена загальноживаним словом *плантаторы*).

Антонімічний переклад фіксуємо в таких рядках поеми:

Чом ми вам / Чурек же ваш та вам не кинем, /
Як тій собаці! чом ви нам / Платить за сонце не
повинні!
Хоч і рідню всю заберу!

И то, / Что солнце светит нам бесплатно, / Не нами
сделано! Зато / Чурек не кинем вам обратно, / Как псам.
Да и родню всю приводит!

Через те, що мовні системи різняться між собою не лише лексикою, але й граматиною, перекладачеві доводиться використовувати й граматичні трансформації морфологічного й синтаксичного характеру. Так, наприклад, вигуків вислови навіть у близькостпоріднених мовах мають різну природу творення, хоче значення їх аналогічне: *Та й тільки ж то! – И хватит.*

Власне синтаксичні заміни, зокрема зміни порядку слів, дуже часто знаходимо в поемі:

*Нам тільки сакля очі коле.
Живою душою в Україні витай.
Ми віруєм Твоїй силі.
Розбиває, та не вип'є / Живої крові.
Воно знову оживає / І сміється знову.
Ми віруєм Твоїй силі / І духу живому.
Чом ми вам / Чурек же ваш та вам не кинем, /
Як тій собаці!
Храми, каплиці і ікони, і ставники, і мирри дим...*

*Глаза нам только сакля колет.
Ты на Украине душою витай.
Верим мы творящей силе.
Разбивает, да не выпьет / Крови животворной.
Вновь и вновь смеется сердце / И живет упорно.
Верим мы творящей силе / Господа-владыки.
Зато / Чурек не кинем вам обратно, / Как псам!
Часовни, храмы и иконы, и жар свечей, и мирры дым...*

В останньому реченні спостерігаємо ще й експлікацію: *ставники* → *жар свечей*. Зміну порядку слів, що потягла за собою інші граматичні зміни та частково вплинула на семантику речення, бачимо в такому рядку: *Ви любите на братові / шкуру, а не душу! – Возлюбили вы не душу – / Шкуре братней рады*. Лексему *любите* перекладач замінив церковнослов'янським *возлюбили*, завдяки якому текст зазнав не лише певних граматичних (словотвірних), семантичних, але й стилістичних змін.

Також у поемі натрапляємо на зміну порядку словосполучень: *О друже мій добрий! друже незабутий! – Друг мой незабвенный, истинный и правый!*; та порядку речень: *Чом ми вам / Чурек же ваш та вам не кинем, / Як тій собаці!* чом ви нам / Платить за сонце не повинні! – *и то, / Что солнце светит нам бесплатно, / Не нами сделано! Зато / Чурек не кинем вам обратно, / Как псам.*

У поемі бачимо ще одну граматичну трансформацію – членування речень: *Ми не погане, / Ми настоящі християне, / Ми малим ситі!.. – Мы не турки – / Мы христиане. В Петербурге / Мы малым сыты!..* Або ж об'єднання речень: *О друже мій добрий! друже незабутий! – Друг мой незабвенный, истинный и правый!*; *Кров добру, не чорну. Довелось запить – Столько честной крови. Довелось испить; Ты їх, друже, привітаєси, / Тихо прочитаєси... / І могили, степи, море, / І мене згадаєси – И когда на них ты взглянешь / И читать их станешь, / Вновь курганы, степи, горы / И меня помянешь.*

Досить поширеними серед граматичних трансформацій є опущення:

*Що день Божий добрі ребра / й серце розбиває.
Тільки дайте свої сині гори.
Кров добру, не чорну. Довелось запить.
Ми віруєм Твоїй силі / І духу живому.
Огненне море! Слава! Слава! / Хортам, і гончим,
і псарям, / І нашим батюшкам-царям / Слава!
Заплач з козаками дрібними сльозами / І мене з
неволи в степу виглядай
А поки що мої думи, / Моє люте горе / Сіятиму,
– нехай ростуть / Та з вітром говорять.
Ты їх, друже, привітаєси, / Тихо прочитаєси... / І
могили, степи, море, / І мене згадаєси.*

*Что ни день он долбит ребра, / сердце разбивает.
Лишь отдайте родимые взгорья.
Столько честной крови. Довелось испить.
Верим мы творящей силе / Господа-владыки.
Пылающее море! Слава / Борзым, и гончим, и
псарям, / И нашим батюшкам-царям Слава!
Закрепи слезами дружбу с казаками, / Меня из
неволи в степи поджидай;
А покуда – мои думы, / Лютые невзгоды, / Буду
сеять я. Пусть крепнут / В споре с непогодой.
И когда на них ты взглянешь / И читать их ста-
нешь, / Вновь курганы, степи, горы / И меня помянешь.*

Менш поширеними є додавання, яке вбачаємо в реченнях:

*Ми віруєм Твоїй силі / І духу живому.
Розбиває, та не вип'є / Живої крові, – / Воно
знову оживає / І сміється знову.
Чом ми вам / Чурек же ваш та вам не кинем, /
Як тій собаці! чом ви нам / Платить за сонце не
повинні!
Ми не погане, / Ми настоящі християне, / Ми ма-
лим ситі!..*

*Верим мы творящей силе / Господа-владыки.
Разбивает, да не выпьет / Крови животворной
– / Вновь и вновь смеется сердце / И живет упорно.
И то, / Что солнце светит нам бесплатно, / Не
нами сделано! Зато / Чурек не кинем вам обратно, / Как
псам.
Мы не турки – / Мы христиане. В Петербурге /
Мы малым сыты!..*

Щодо останнього речення, то маємо певні сумніви стосовного того, що коли Т. Шевченко писав ці рядки, то мав на увазі лише християн з Петербурга, таке уточнення перекладача, на нашу думку, має дещо суб'єктивну оцінку.

Одночасно опущення й додавання застосовано перекладачем у таких реченнях:

*Живою душою в Україні витай.
І од глибокої тюрми / Та до високого престолу – /
Усі ми в золоті і голі.*

*Ты на Украине душою витай.
И от казармы и тюрьмы / Вплоть до высокого
престолу / Мы ходим в золоте – и голы.*

*Ми не гішпани; крий нас, Боже, / Щоб крадене
перекупать, / Як ті жиди. Ми по закону!..*

*Продаєм / Або у карти програєм / Людей... не не-
прів... а таких / Таки хрещених... но простих*

*Мы не плантаторы! Не станем / Мы краденое
покупать, / Мы поступаем по закону!*

*Продаем / Или за карточным столом / Про-
игрываем крепостных – / Людей крещеных... но
простых*

До того ж в останньому реченні заміна лексеми *людей* на *крепостных* є уточненням.

Очевидно, це свого роду компенсація. Однак, на нашу думку, в останньому реченні додавання такого зразка не компенсує попередніх втрачених фразеологізованого виразу та порівняння.

Серед граматичних трансформацій бачимо зміну прислівного підрядного зв'язку, а саме іменне (відмінкове) прилягання замінено повним узгодженням: *Вітер тихий з України – Украинский тихий ветер*. Також до цього виду трансформації можна віднести граматичну заміну частини мови без зміни семантики: *Ми віруєм Твоїй силі / І духу живому – Верим мы творящей силе / Господа-владыки* (перехід займенника в іменник); *Напоїть / Всіх імператорів би стало / З дїтьми і внуками, втопить / В сльозах удов'їх – Напоить / Всех императоров бы стало. / Князей великих утопить / В слезах вдовиц* (перехід прикметника в іменник); *Огненне море! – Пылающее море!* (перехід прикметника в дісприкметник).

Суто граматичне перетворення вбачаємо й у зміні синтетичної форми слова в аналітичну з додаванням займенника: *А поки що мої думи, / Моє люте горе / Сіятиму, – нехай ростуть / Та з вітром говорять – А покуда – мои думы, / Лютые невзгоды, / Буду сеять я. Пусть крепнут / В споре с непогодой* (з додаванням займенника, який теж виконує лише граматичну функцію).

Спостерігаємо речення, що різняться за метою висловлювання. Так, наприклад, у мові оригіналу речення питальне з питальним займенником *чом*, хоча в кінці речення й не стоїть знак питання, а в перекладі – розповідне, стверджувальне: *Чом ми вам / Чурек же ваш та вам не кинем, / Як тій собаці! чом ви нам / Платить за сонце не повинні! – И то, / Что солнце светит нам бесплатно, / Не нами сделано! Зато / Чурек не кинем вам обратно, / Как псам.*

Часто транслатами, трансформовані граматично, можуть зазнавати й лексичних змін. У такому випадку можна говорити про лексико-граматичні перетворення. Так, до лексико-граматичних перетворень в оригіналі поеми належить дієслово *прочитаєш* 2 ос. одн. минулого часу доконаного виду, яке виконує функцію простого присудка і яке в мові перекладу переходить у складений присудок *читатимеш* недоконаного виду: *Ти їх, друже, привітаєш, / Тихо прочитаєш... / І могили, степи, море, / І мене згадаєш – И когда на них ты взглянешь / И читать их станешь, / Вновь курганы, степи, горы / И меня помянешь.*

Лексико-семантичне перетворення разом зі зміною граматичної форми однини в множину фіксуємо в таких реченнях:

*А поки що мої думи, / Моє люте горе / Сіятиму,
– нехай ростуть / Та з вітром говорять.*

*Чом ми вам / Чурек же ваш та вам не кинем, /
Як тій собаці! чом ви нам / Платить за сонце не
повинні!*

*А покуда – мои думы, / Лютые невзгоды, / Буду се-
ять я. Пусть крепнут / В споре с непогодой.*

*И то, / Что солнце светит нам бесплатно, / Не нами
сделано! Зато / Чурек не кинем вам обратно, / Как псам.*

Найбільше перекладацьких трансформацій простежуємо в такій строфі поеми: *Отам-то милостивії ми / Ненагодовану і голу / Застукали сердешну волю / Та й цькуємо – Вот там-то милостивцы мы / Отняли у голодной голи / Все, что осталось, – вплоть до воли, – / И травим... Тут ми бачимо антонімний переклад (*ненагодовану – голодной*), опущення (*сердешну*), додавання (*все, что осталось*), перефразування (*Ненагодовану і голу / Застукали сердешну волю – Отняли у голодной голи / [...] вплоть до воли*), граматичну заміну частини мови, перехід прикметника в іменник без зміни семантики (*милостивії – милостивцы*), синтаксичну заміну (в мові оригіналу речення завершене, а в мові перекладу – незавершене).*

Отже, застосування різних видів трансформацій під час перекладу поеми „Кавказ” допомогли перекладу П. Анатольському зберегти ритміку й переважно адекватність перекладу. Як показало дослідження, синтаксичні перетворення в поемі – найпоширеніший вид трансформацій, очевидно тому, що будь-які зміни в тексті ведуть насамперед до змін синтаксичних. Вважаємо, що застосовані прийоми конструктивні, вони не змінили прагматики тексту та його смислового наповнення.

Література:

- 73 переклади поеми Шевченка «Кавказ» зібрані вінницькі літературознавці // Режим доступу : <http://vinnitsaok.com.ua/2014/02/18/176722>
- Большой толковый словарь русского языка. / сост. и гл. ред. С. А. Кузнецов. – СПб. : Норинт, 2000. – 1536 с.
- Веселовский А. Историческая поэтика / А. Веселовский. – М. : Высшая школа, 1989. – 408 с.
- Основи перекладознавства : Навчальний посібник / укладачі: Нямцу А. Є., Дашенко О. І., Гураль М. І., Сорвілова Т. В. – Чернівці : Рута, 2007. – 424 с.
- Рождественский Ю. Введение в общую филологию / Ю. Рождественский. – М. : Высшая школа, 1979. – 224 с.
- Словник української мови : в 11 т. – К. : Наук. думка, 1970–1980.
- Шевченко Т. Зібрання творів : у 6 т. / Т. Шевченко. – К., 2003. – Т. 1 : Поезія 1837–1847. – С. 343–347.
- Шевченко Т. Кобзарь : Стихотворения и поэмы ; пер. с укр. / Т. Шевченко. – М. : Худож. литература, 1972. – Т. 124 : Серия «Библиотека всемирной литературы». – С. 297–301.